

ЕПІСТОЛЯРНИЙ ДИСКУРС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. КРІЗЬ ПРИЗМУ ФРАЗЕОЛОГІЇ

*В. В. Денисюк, кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови та методики її навчання
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(Умань, Україна)*

e-mail: dvv2812@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6773-1380>

Стаття продовжує студіювання особливостей функціонування фразеологізмів в епістолярній спадщині Лазаря Барановича. Дослідження виконано крізь призму дискурс-аналізу з урахуванням антропоцентричного підходу, що дало змогу під іншим кутом проаналізувати фразеологізми. Мета статті – семантичний аналіз фразеологізмів, зафіксованих у листах Лазаря Барановича, у їх вертикальній часовій проєкції. Автор звертає увагу на мовно-перекладацьке прилаштування мови епістолярію видатного українського церковника XVII ст. до російської мови XIX ст., що значною мірою стерло специфічні українські риси на всіх рівнях мови загалом і фразеологічному зокрема. Висновки. Доведено, що Лазар Баранович активно послуговувався як стійкими одиницями високого стилю, так і народнорозмовною фразеологією. Усі проаналізовані сполучення слів належать до фразеологічного фонду української мови не тільки на підставі кількісного критерію, а передусім через наявну в них метафоричну образність, що в контекстах забезпечує реалізацію цілісної семантики. Прикметною рисою є відносна компонентна стабільність фразеологічних одиниць, що може слугувати підтвердженням природності того чи того стійкого сполучення слів передусім усному мовленню церковника, що наклало відбиток і на епістолярій. Для правильного трактування значення фразеологізмів використано контексти з інших жанрів і стилів, що дало змогу віднайти семантичні зсуви.

Ключові слова: українська мова XVII ст., епістолярій, фразеологія, фразеологічна одиниця, фразеологічний фонд, семантика, динаміка, варіативність, синкретизація.

Актуальність. Друга половина XVII ст. для дослідників розвитку української мови становить неабиякий інтерес, спричинений одним із позалінгвальних чинників, що значною мірою вплинув на мовну політику перелицьованої імперії до українців та їхньої мови. Тихе зросійщення, яким передбачено було заміну української канцелярії на московську, розміщення московського війська для квартирування в українських козацьких містах і містечках не давало жодних результатів. Перші негативні посили торкнулися української мови релігійної сфери, коли московський синод заборонив книгодрукування церковнослов'янською мовою української редакції, ліквідувавши великі накладі опублікованих у друкарні Києво-Печерської лаври творів і наказавши в подальшому орієнтуватися на московський варіант. Проте, як нас переконують у цьому твори А. Радивиловського, Л. Барановича та ін., справа з місця майже не зрушила. Зокрема, Лазар Баранович до 1685 року був місцєблєстителем українського митрополичого престолу, боровся за незалежність української церкви, мав широке коло спілкування і підтримки, але відмовився прийняти титул митрополита з рук московського патріарха Йоакима. Вболівання за долю українського народу знаходимо не тільки в літературних творах Л. Барановича, яким хоч і небагато, проте все ж приділили увагу мовознавці. Допоки залишається «білою плямою» епістолярна спадщина видатного церковника. У статті «Епістолярій Лазаря Барановича як джерело вивчення динаміки фразеологічного складу української мови другої половини XVII ст.» [2] докладно обґрунтовано необхідність вивчення цього «пограничного» жанру на матеріалі листів відомого українського громадського й церковного діяча задекларованого періоду.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Задля уникнення дублювання зазначимо, що критичний огляд праць науковців засвідчує в українському мовознавстві тільки дві розвідки: в одній проаналізовано фонетичні і морфологічні особливості

староукраїнської та церковнослов'янської мов у частині епістолярної спадщини – листах до козацьких гетьманів [5], у другій – усі опубліковані листи Л. Барановича, а також ті листи (не оригінали, а також переписані копії), що зберігаються в Інституті рукопису. Зокрема, автор статті доводить «фразеологічну» помилковість перекладів, що не кращим чином позначилося на опублікованих листах і зробило «ведмежу послугу» українській лінгвістиці, хоч таких прилаштувань під російську мову ХІХ ст. зазнали майже всі опубліковані тоді українськомовні пам'ятки.

Мета статті – семантичний аналіз фразеологізмів, зафіксованих у листах Лазаря Барановича, у їх вертикальній часовій проєкції.

Методи. Для досягнення задекларованої мети використано як основні контекстуальний, зіставний, описовий методи, дискурс-аналіз, частково методи структурно-граматичного моделювання та порівняльно-історичний.

Виклад матеріалу. Як засвідчують проаналізовані листи церковника, фразеологія біблійного походження в листах презентована меншою мірою, ніж у проповідях. Проте в епістолярію вислови зі Святого Письма не мали того значення, що було властиве їм у традиційних гоміліях. Тут вони слугують атрибутом хорошого тону, риторичною прикрасою, але зовсім не засобом повчання. Найуживанішим є стійке сполучення слів *як згницю ока*, що в аналізованих листах вербалізує хвилювання Лазаря Барановича за здоров'я рідних і друзів. Звертає на себе увагу той факт, що обов'язковим компонентом цієї конструкції є форми дієслова *сохранити*, що демонструють вплив церковнослов'янської мовної традиції, напр.: *Ему, яко Отцу будущего вѣку, и Матери Его, всѣмъ скорбящимъ единому прибѣжищу и утѣшенію, поручаю васъ, да сохранитъ васъ, яко згницю ока* (лист до рідної сестри монахині) (Баранович, с. 39); *О! если бы сохраняющей насъ, какъ згницю ока, обратилъ и наши очи на небо и на себя, пока земля не покроетъ ихъ: земля еси и въ землю поидеши* (лист до всіх київських ігуменів) (Баранович, с. 43); *Какъ лѣкари живутъ отъ излеченія болѣзней, такъ священники отъ врачеванія грѣховъ; да сохранитъ его Господь, какъ згницю ока* (лист до Феодосія Софоновича) (Баранович, с. 205). Популярність фразеологізму *як згницю ока* зі значенням 'особливо старанно, пильно оберігти' в українській мові другої половини ХVІІ ст. підтверджують тексти інших стилів. Той же Лазар Баранович використовує його у вірші-присвяті «Плач о преставленіи великаго государя Алексея Михайловича» (1676): *Да сохранитъ его здѣ, як ока згницю, Да дастъ ему в столпѣ крѣпок Бог свою десницу* (УП¹⁷, с. 228). Послугується ним у поезії-молитві «Ω блгодѣтеле(х) великихъ и малыхъ» Климентій Зіновіїв: *І всѣ по желанія(х) ср(д)цѣ їмъ подава(и): и яко згницю ѡка все(г)дѣ сохраня(и)* (Зінов., с. 73). Наведені контексти засвідчують поетичне чуття українських книжників, які задля дотримання рими добирали відповідні морфонологічні варіанти та порядок розташування компонентів фразеологізму.

Нова українська мова успадкувала вислів *як згницю ока*, де він функціонує зі значенням 'пильно зберігати, старанно доглядати, охороняти що-небудь' (СУМ¹¹, I, с. 158), 'дуже пильно' (ФСУМ, с. 335; СУМ²⁰, с. 1146).

Біблійного джерела сягає і сполучення слів *лити сльози* 'тірко плакати' (Лука 7, 38). В аналізованих листах натрапляємо на фразеологізм, відомий ще мові киеворуського періоду, із варіативним дієслівним компонентом і незакріпленим порядком слів. Л. Баранович послугується фразеологічною одиницею тоді, коли передає своє ставлення до різних подій, напр.: *Часто сѣю слезами; дай Богъ пожатъ в радости* (лист до отця архімандрита новгород-сіверського) (Баранович, с. 198); *Сколько разъ я обливался слезами, прося тебя, чтобы ты опомнился?* (Баранович, с. 199); коли обстоє дії московського царя, напр.: *Надобно было изумляться благодушію и кротости царя; заливаясь слезами, онъ исторгалъ слезы у зрителей* (лист до отця архімандрита печерського Варлаама Ясинського) (Баранович, с. 45–46); коли повчає церковників бути смиренними, напр.: *высушаетъ сіе слонце всякую зреницу, слезами заливающуюся* (лист до отця ігумена мгарського) (Баранович, с. 14). Звісно, авторство листів тільки підтверджує думку про біблійне походження стійкого сполучення

слів, хоч не потрібно відкидати питомі корені. Очевидним є те, що сльози як символ туги, втрати здавна отримали відповідну вербалізацію в українській мові. Накладання ж біблійного семантичного шару на питомий, вважаємо, відбулося внаслідок більших експресивних потенцій вислову зі Святого Письма, до того ж постійно підкріплюваних церковною практикою. У XVI–XVII ст. в українській мові фразеологізм набув значного поширення, про що свідчить його варіативність, зокрема використання дериватів дієслівного кореня *ли-*, а також дієслів-синонімів, що, поєднуючись з іменниками в різних відмінках, реалізують семантику плачу. За спостереженнями І. Черевко, тогочасні українські книжники часто послуговувалися варіантами фразеологізму і з факультативним прикметниковим компонентом [8, с. 106–114]. Цю варіативність успадкувала нова українська мова, що засвідчують сучасні лексико- (СУМ¹¹, IX, с. 386) і фразеографічні праці (ФСУМ, с. 570). З такою варіативністю фразеологізм відомий і сучасній російській мові (ФССРЛЯ, II, с. 361).

У листі до отця архімандрита новгород-сіверського Михайла Лежайського Лазар Баранович розмірковує про Чернігівську катедру, про людей, які стоять за правильний церковний устрій, і людей, які заважають і діями, і словами. Вінцем його міркувань стає відомий біблійний вислів, підсилений факультативними компонентами – часткою *и* та прислівником *хорошо*, напр.: *И порошинка наша имъ кажется великою; въ своемъ глазѣ и бревна не видятъ, но наши сучки хорошо видятъ* (Баранович, с. 186).

Дотримання церковної ієрархії, відстоювання інтересів церкви, гармонійно-смирненне життя ченців у монастирі чи лаврі – одні з важливих завдань, якими постійно переймався Лазар Баранович. Для увиразнення «гріховних» прорахунків керівництва монастиря (про що також свідчить варіант фразеологізму *мати під собою*...) книжник удається до накопичення-контамінації двох біблеїзмів, за допомогою яких градує міру скоєного гріха, напр.: *Дано намъ знать, же черница мантейная макошинская, запомнѣвши боязни Божой, и встыду людскаго, мешкаетъ за мужемъ въ Сосници, въ чемъ велице велебности твоей дивуемося, же такъ великаго велбуда поликаете и такъ великаго бревна не видите зъ Бозкою образою и людскимъ погоршеніемъ, мѣючи подъ собою той монастырь* (лист до отця ігумена макошинського Пафнутія Кондратовича) (Баранович, с. 16). І. Черевко виокремлює групу фразеологічних одиниць зі сполученнями *подъ собою*, *подъ себе*, *на себе*. Дослідниця зауважує, що більшість таких фразеологізмів функціює в пам'ятках офіційно-ділового стилю, де йдеться: 1) про незаконне захоплення кимось майна (земель, лісів, маєтку), 2) про отримання та володіння майном, пожитками. Авторка вказує на зміни, що розвивають у сполученні омонімію [8, с. 145–146]. Наведений контекст із листа Л. Барановича дає підстави говорити про зрушення в семантичній структурі фразеологізму. Передусім зазначимо, що церковне майно не має єдиного власника, а це вже спонукає використовувати фразеологічну одиницю з урахуванням конкретної ситуації. Очільник монастиря, отже, не є його власником, натомість він залишається відповідальним за все, що відбувається з його мешканцями та монастирським майном. Контекст дає підстави стверджувати, що Лазар Баранович ужив стійке сполучення слів радше на позначення відповідальності, аніж на володіння чимось або кимось.

Спілкування з московським царем у листах Лазаря Барановича позначене традиційними для ситуації підпорядкування фразеологізмами. Зокрема, виявляють активність стійкі сполучення слів, що в аналізованому епістолярію реалізують семантику: а) 'просити вирішити ситуацію': *Азъ яко начахъ, сице совершаю, единоголасно укрѣпляя ихъ милостию твоею государскою и вольностями, о которіе стану **бить челомъ** вашему царскому пресвѣтлому величеству* (Баранович, с. 59); б) 'присягати' / 'порушувати присягу': ... *имъ же да яко в. м. в. **вѣрное слово милостивое обѣщаль еси** ...* (Баранович, с. 61); *По милости государевой я, рече, грамотою укрѣпленный и гетманскими клейнотами учений, и **крестнымъ цѣлованіемъ** совершений гетманъ* (ідеться про Івана Брюховецького) (Баранович, с. 121); ... *о бывшемъ гетманъ Демьянъ Игнатовичъ, какъ онъ, **забывъ страхъ Божій** и сотворенныя предъ престоломъ нелицемѣрнаго Судіи Бога клятвы и **крестное** на вѣрность в. ц. в. **цѣлованіе**, къ сему не помянувъ премногія в. ц. в.*

милости и благодаренія, змѣну и воровскую нѣкую дѣтель противъ в. ц. в. замышлялъ (Баранович, с. 159).

Ці самі фразеологізми виявляють активність також у спілкуванні з московськими патріархами, зокрема з Іоасафом, напр.: До патріарха московського: *Святѣи твоей, Божією милостію святѣйшаго патріарха московскаго и всея Россіи, благословеніе азъ смиренный Лазарь Барановичъ архієпископъ черниговскій и новгородскій смиренно принявъ до лица земли упадая и лобзая десницу твою, о всегдашнемъ благословеніи со усердіемъ и смиреніемъ молю* (Баранович, с. 62); *По указу в. г. послахъ въ дѣлѣхъ его честнаго господина отца Іеремію Ширкевича, игумена максаковскаго, съ діакономъ ризничимъ Лукою, который въ чемъ будетъ отъ мене бить челомъ святѣи твоей, буди ему милостивъ* (Баранович, с. 62); *Даміанъ Игнатовичъ гетманъ со вѣсѣмъ войскомъ запорожскимъ крестное цѣлованіе на вѣчное подданство сотвориль* (Баранович, с. 63); *О благословеніи и поспѣшеніи ему смиренно святѣи твоею молю и лобызая десницу твою, до лица земли челомъ бію* (Баранович, с. 63). Наведені контексти засвідчують тяглість фразеологічного фонду киеворуського періоду, вихід багатьох стійких сполучень слів зі стильово вузької сфери в тексти нових стилів і жанрів. Зрозуміло, що на розвиток семантичної структури таких фразеологізмів вплинула християнізація тогочасного суспільства. Наприклад, фразеологічна одиниця *крестное цѣлованіе сотворити* первинно номінувала реалії військової сфери, зокрема позначала ситуацію складання присяги, коли захисники цілували хрест як символ віри й відданості. Українці як глибоко релігійний етнос і в часи козаччини також склали присягу, цілували хрест, однак це тільки зрідка засвідчують українські писемні пам'ятки XVII–XVIII ст., напр.: *Указомъ іюня 5 д. пожаловано его, графа Разумовскаго, въ гетманы; который, по учиненной ея величеству въ вѣрности своей предъ святѣмъ евангеліемъ, при крестномъ цѣлованіи, въ придворной императорской церкви, присягъ, предъ вѣсѣмъ другими гетманами имѣлъ ту отличность, что онъ Россійской имперіи графъ и что во отправляемыхъ къ нему изъ Коллегіи Иностранныхъ Дѣлъ грамотахъ, давань ему былъ предикатъ высоко благоурожденного, намъ любезновѣрного подданого, сходственно тому, какъ то въ рескриптахъ императорскихъ прочимъ имперскимъ графамъ оной дается* (Хронологія, с. 123), на відміну від пам'яток російської мови [див.: 1, с. 140], де літописці, як й інші трудівники пера, були залежними від тодішньої мовної політики, яка диктувала продовжувати непитомі традиції всупереч розвитку європейських наук, зокрема й історіографії. Тож використання Лазарем Барановичем цього фразеологізму ілюструє ще потужний вплив церкви на тогочасне українське суспільство, що впродовж XVII ст. знову опинилося в надзвичайно складній воєнно-конфліктній ситуації.

Нова українська мова з аналізованих фразеологізмів цієї групи успадкувала тільки ті, які характеризують світський аспект відносин між людьми, що підтверджують лексико- і фразеографічні праці, інколи не зовсім коректно потрактовуючи стійке сполучення слів: *упадати в ноги (до ніг)* 'робити земні уклони комусь' (СУМ¹¹, X, с. 453).

Лазар Баранович дуже переймався друком своїх збірок, про що свідчать листи як до українських церковників, так і до білоруських, московських. Зокрема, автора хвилювали три ключові запитання: чи погодяться друзі критично оцінити книгу? чи встигнуть книгу надрукувати? чи встигне він особисто подарувати книгу? Активне обговорення цієї теми тільки переконує в тому, що друк своїх творів для Л. Барановича був однією з головних справ його життя. В орбіту номінації різних аспектів цього процесу церковник залучає фразеологізми, що в контексті не залишаються нейтральними одиницями, а отримують потужний експресивний вияв, яким би було джерело їхнього походження. Звертаючись до знайомих, книжник за допомогою фразеологізмів номінує:

1. Ступінь докладених зусиль для видання книги, напр: *... но я съ своимъ пегасомъ, на котораго посадилъ Аполлона, готовъ изъ кожи лѣзть ...* (лист до Варлаама Ясинського) (Баранович, с. 93). Очевидно, фразеологізм був відомий народній мові й у попередній період, однак лексикографічні праці його не фіксують. Уживання його в листі

Л. Барановича можна вважати першою письмовою фіксацією. Укладачі «Словника російської фразеології» сполучення слів *из кожи вон лезть* 'дуже старатися' вважають східнослов'янським, виводячи етимологію від міфічних уявлень про перевертнів, які можуть скидати із себе людську шкіру й перетворюватися на тварин (СРФ, с. 269). Навряд чи можна погодитися з тим, що шанований церковник (навіть у відвертій розмові з іншим церковником) використав фразеологізм із такою підосною, хоч у наведеному контексті найбільшою експресією позначена саме ця фразеологічна одиниця. Це, радше, свідчить про те, що на другу половину XVII ст. сполучення слів остаточно набуло статусу стійкого, утративши первинну – «язичницьку», «поганську» – семантику і розвинувши світську. Це доводить і контекст: згадані персонажі античності, що їх у період бароко використовували як засіб інтелектуалізації твору, мали в листі або утворити своєрідний синонімічний «чужинецький» ряд, або ж надати контрасту, тобто вступати в антонімічні відношення. Цього не спостерігаємо, бо й Аполлон, і Пегас, і *из кожи лѣзть* грабують-експлікують ступінь затрачених Л. Барановичем інтелектуальних і фізичних зусиль. З іншого боку, бароковий антропоцентризм поставив людину в центр усього мікро- і макрокосму. Однак усвідомлення того, яким має бути абсолют людини, довершена людина, наштовхувалося на звичайне анатомічне обмеження – шкіру, що через нездатність умістити все (чи дуже багато) слугувала своєрідною лімітованою формою. Звідси, гадаємо, й образне перенесення. Фізичне обмеження було актуалізоване специфікою тогочасного соціального життя більшості українців – виконанням установленної польською шляхтою зазвичай нереальної трудової норми. Власне, опозиція між «є» (людина з її природними анатомічними параметрами) і «необхідно зробити» (ступінь докладених зусиль) спричинила зрушення в семантиці фразеологізму, що засвідчує сучасна українська мова. Пор.: *вилазити (вилізти) із шкури (шкіри)* 'надриваючись, докладаючи всіх зусиль, робити що-небудь, добиватися чогось' (СУМ¹¹, I, с. 419) / *лізти з шкіри (шкури, сили і т. ін.)* 'намагатися будь-що досягти чого-небудь' (СУМ¹¹, IV, с. 510) → *із шкури (зі шкіри) лізти (вилазити, рідше вилузуватися і т. ін.)* 'докладати великих, надмірних зусиль для досягнення чого-небудь; дуже важко працювати, дуже старатися і т. ін.', 'запопадливо вислужуватися перед ким-небудь, догоджати комусь' (СУМ²⁰, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=47790&page=1507>). Російська фразеографія кодифікує стійке сполучення слів *из кожи (вон) лезть* тільки з одним значенням: 'докладати всіх зусиль, старатися' (СРФ, с. 269; ФССРЛЯ, I, с. 503).

2. Зневіру в позитивний результат своєї справи, напр.: *Дѣло мое въ прахъ у меня разсыпается* (лист до Йоанікія Галятовського) (Баранович, с. 83). Історичні словники східнослов'янських мов цього фразеологізму не фіксують. Використання ж неповноголосної форми повністю закономірне для Л. Барановича, а тогочасні поетичні тексти яскраво засвідчують функціонування і повноголосної, і неповноголосної форм лексеми *порох* із чітко окресленою компаративною парадигмою, коли будь-що реальне, матеріальне втрачає свою форму без можливості відновлення. Очевидно, хронологічно фразеологізм постав як результат синкретизації народної та релігійної семантики. Для досліджуваного періоду можна стверджувати про активізацію стійкого сполучення слів саме крізь призму народної мови, що збагатила фразеологічний фонд української мови лексичними, граматичними, а відтак і семантичними варіантами, напр.: *Их же гѡлос божій, як трѡсти, попаить, / и гѡрдый мѡсли на землю разератїть. / Абы ихъ свѣты збѣтыся не мѣли, / и вѣтром, якъ порох, скоро розлетѣли* (Скарга нищих до Бога, кінець XVI ст. // УП¹⁶⁻¹⁷, с. 71); *Идолская прелести, и ты вже попрана, / и з многобожием от Христа изгнана, / Єгда царство єго над нами трывает, / тогда дѣмон з вами, якъ прах, ищезает* (На идола, кінець XVI ст. // УП¹⁶⁻¹⁷, с. 104); *Кѣди божество Христово темност освѣтило, / В тот час вѣсъ бѣсов в неклѣ барзо засмутило. / Всѣ ся в прах росипали од бозкой свѣтлости, / Всѣ згубили проклятих сил своих смѣлости* (Попович-Гученський П. Вѣрши на воскресеніє Христово, XVII ст. // УП¹⁷, с. 335); *І до грѣхотворѣніа по(ст) вѣмъ не допуѣаетъ: / стра(х) убо бѣжи(и) в(ѣ) ср(д)це єму ю(ж) влаѣаетъ. / І памятозлюбїє того не вреждѣаетъ: / но ѡко*

пра(х) о(т) лица вѣтра ицезаѣтъ (Зінов., с. 301). Нова українська мова успадкувала широкий спектр фразеологізмів із компонентом *порох / прах*, указуючи на їхнє походження ремаркою книжн.: *порохом піти* ‘занепасти, зруйнуватися’; *розпастися (розсіпатися, розлетітися і т. ін.) на (у) порошок (порохом)* ‘зруйнуватися’, ‘зникнути, загинути, пропасти без сліду’ (СУМ¹¹, VII, с. 284); *на (у) прах обертати (обернути, розбивати, розбити, розвіювати, розвіяти, валити, звалити і т. ін.)* ‘руйнувати, нищити дощенту що-небудь’; *прахом іти (піти, розлітатися, розлетітися і т. ін.)* ‘зникати, щезати, гинути (про статки, матеріальні цінності)’, ‘руйнуватися, розвіюватися (про надії, мрії, сподівання)’; *прахом (на прах, у прах) розпадатися (розпастися, падати, впасти, розкидатися, розкинутися і т. ін.)* ‘руйнуватися, зникати без останку або занепадати, втрачати сенс’ (СУМ¹¹, VII, с. 519); *розсіпатися (розлетітися) на порошок (на прах, порошок, пра́хом)* ‘зникнути без сліду; перестати існувати, загинути’ (СУ 3.2).

3. Власне процес друкування, напр.: *О, если бы земля не покрыла очей моихъ, и Господь даровалъ мнѣ увѣдитъ этотъ трудъ, когда онъ **выйдетъ изъ подъ станковъ типографскихъ!*** (лист до Варлаама Ясинського) (Баранович, с. 30). Поява та поширення друкарства на українських землях, до чого згодом долучився і Лазар Баранович, позначена запозиченням відповідної термінології та отриманням нею нових конотацій. Прикметно, що казнодія в перших листах номінує друк своєї книги сполученням слів з опертям саме на друкарську термінологію – *станки типографські*, у такий спосіб прямо вказуючи на спосіб і знаряддя дії. Активне функціонування друкарської термінології, асимілятивні семантичні процеси, орієнтація на семантичний універсалізм лексеми *світ*, що в нашому разі номінує кінцевого споживача незалежно від соціального статусу та національності, спричинили появу нового стійкого сполучення слів, утвореного за моделлю «дієслово + прийменник + іменник», напр.: *Пусть, о имени Господни, **идетъ на свѣтъ то, что написано*** (лист до Варлаама Ясинського) (Баранович, с. 94); *Прошу также молиться его милость, отца игумена кирилловскаго и его милость, отца игумена выдубицкаго и, когда случится имъ быть въ типографіи, **соблаговолить пособить отцу ректору кievскому въ чтеніи тетрадокъ моихъ, чтобы пегасъ мой, – сатиръ этотъ, – выбѣжалъ поскорѣе изъ стѣверскаго лѣса и **выпущень былъ въ свѣтъ***** (лист до отця ігумена кievо-михайлівського) (Баранович, с. 76); *... всѣ труды мои ... я скоро **выпустилъ бы въ свѣтъ на судъ церкви*** (лист до Феодосія Софоновича) (Баранович, с. 204). Прикметно те, що доволі швидко в конструкції відбуваються лексичні зміни: первинний дієслівний компонент із семантикою руху вступає в синонімічні відношення з дієсловом *випускати / випустити*, де загальна семантика сполучення слів розвиває в лексемі самостійне значення ‘видавати, публікувати’, із яким вона відома і сучасній українській мові (СУМ¹¹, I, с. 465). Це підтверджують укладачі «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», які в семантичній структурі дієслова *випустити* виокремлюють четверте значення ‘(що) випустити в обіг’ та ілюструють прикладом із «Перестороги» (1605–1606 рр.), проте сполучення слів *на свѣтъ (не) выпускают* як стійке не кваліфікують (СУМ^{16–17}, 6, с. 6), що свідчить про його активне функціонування ще у вузькогалузевій сфері й, вочевидь, початки метафоризаційних процесів. Зауважимо, що стійкі мовні одиниці з компонентом *світ* цієї семантики поповнили фразеологічний фонд нової української мови: *виходити (вийти) з друку (друком) (в світ)* ‘бути надрукованим, виданим’ (СУМ¹¹, I, с. 530); *побачити світ* ‘бути опублікованим, надрукованим’ (СУМ¹¹, IX, с. 84); *виходити / вийти в світ* ‘видаватися, друкуватися’ (СУМ²⁰, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=11534&page=384>);

4. Прохання критично проаналізувати твір, напр.: *Никогда не стыдился я **отдавать** сочинения свои **на судъ** умовъ высшихъ* (лист до Варлаама Ясинського) (Баранович, с. 75). Наведений контекст ілюструє критичне ставлення Л. Барановича до своїх творів, які тільки після отримання відгуків та рекомендацій *умовъ высшихъ* автор міг передавати в друкарню. Цей лист передусім цікавий тим, що засвідчує активізацію в лексемі *суд* значення, що під впливом розвитку судової системи в тогочасній Україні відійшло на периферію семантичної структури. Йдеться, зокрема, про значення «думка про кого-, що-

небудь». Історичні словники, у яких зафіксована лексика різних періодів розвитку української та інших слов'янських мов, кодифікують таку семантику в лексемі *суд* здавна. І. Срезневський, наприклад, узагалі в реєстровому *судъ* = *сждъ* першим виокремлює значення «міркування, думка» (Срезн., III, с. 603). Укладачі «Словника російської мови XI–XVII ст.», кодифікуючи функціонування слова *судъ* у задекларований період, також першим подають значення «міркування, судження, думка // розсудливість // оцінка» (СРЯ¹¹⁻¹⁷, 28, с. 244). Зауважимо, що джерельною базою цих лексикографічних праць слугували різножанрові пам'ятки. У текстах української ділової писемності XIV–XV ст., за даними «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.», номен *судъ* засвідчено з вісьмома значеннями, що безпосередньо репрезентують сферу юриспруденції. Проте в XVI ст. спостерігаємо помітне розширення стилів і жанрів української літературної мови, зокрема появу полемічної літератури як реакцію на Люблінську і Брестську унії, яка активізує в лексемі *судъ* семантику «думка про кого-, що-небудь». Це підтверджують спостереження Є. Тимченка, який у реєстровому *судъ* виокремлює третє значення «судження, думка» (Тимч., Матер., 2, с. 376), ілюструючи його прикладом із полемічного твору кінця XVI ст. Однак стверджувати, що Л. Баранович використав фразеологізм тільки зі «світською» семантикою, було б неправильно, адже всі справи Барановича мають релігійний акцент. Саме тому, на нашу думку, аналізоване стійке сполучення слів у компоненті *судъ* синкретизує, крім зазначеного, і сакральність «Божого суду» як найвищої інстанції для підбиття підсумків земного життя людини. Нова українська мова успадкувала й лексему *суд* зі значенням «думка про кого-, що-небудь; оцінка когось, чогось», і фразеологізм із варіативним дієслівним компонентом: *віддавати (віддати) що на суд* кому, чий; *виносити (винести) що на суд* кого, чий «знайомити кого-небудь з своїми творами, планами і т. ін., щоб почути його думку» (СУМ¹¹, IX, с. 821). Кодифікують це сполучення слів як стійке і російські фразеографи (ФССРЛЯ, II, с. 464).

5. Бідкається про своє здоров'я, актуалізуючи темпоральні семи «за життя» / «після смерті», напр.: *О, если бы земля не покрыла очей моихъ, и Господь даровалъ мнѣ увѣдитъ этотъ трудъ, когда онъ выйдетъ изъ подъ станковъ типографскихъ!* (лист до Варлаама Ясинського) (Баранович, с. 30); *О естли бы Господь Богъ продлилъ милость свою ко мнѣ, а земля не покрыла очей моихъ, и я дожиль до того времени ...* (лист до Симеона Полоцького) (Баранович, с. 87); *Желалъ бы я, ради немощи моей, – и природной, и нажитой, какъ можно скорѣе полюбоваться польскимъ Аполлономъ моимъ, и радъ бы былъ, еслибы онъ на пегасъ и бѣгалъ, и леталъ, а я имѣлъ возможность **принестъ теплою еще рукою** эти ривмы мои въ даръ, особенно его высокопреосвященству митрополиту кievскому, вашей пречестности и милостямъ всѣмъ* (лист до Варлаама Ясинського) (Баранович, с. 75); *Очень желаю и хотѣлось бы заживо еще, хотя и не всюю **теплою рукою**, потому что въ иное время она едва согрѣвается, **принестъ** вашей пречестности въ даръ этотъ трудъ мой* (лист до отця ігумена киево-михайлівського) (Баранович, с. 77); *Желательно мнѣ **теплою еще рукою поднести** и пречестности твоей аполлона, ибо я знаю, что ты съ давняго времени привыкъ читать мои, хотя и не вкусныя, писанія* (лист до Антонія Радивиловського) (Баранович, с. 120). Наведений ілюстративний матеріал засвідчує, що Лазар Баранович вербалізував смерть на фразеологічному рівні за допомогою метафоризованого сполучення слів. Невипадковим є й використання факультативного компонента *очи*, що символізує візуальний зв'язок зі світом живих. В українській етнокультурі, як зазначає В. Жайворонок, «земля уособлює також могилу, останній спочинок праху людини» [3, с. 244]. За даними лексикографічних праць, в українській мові XVI – першої половини XVII ст. для репрезентації смерті були поширені фразеологічні одиниці з компонентом *земля* (СУМ¹⁶⁻¹⁷, 11, с. 225). Це підтверджують і поетичні твори XVII ст., напр.: *Я годен, бы пащетки **земля** отворила, / Мене, обтяженного грѣхами, **прикрила*** (Волкович, Смутныи трены в смутный день страстей Христа, спасителя нашего // УП¹⁷, с. 150); *Роскажи, бы пащетки **земля** отворила, / В своих отхлянях адских навѣки **закрила!*** (Волкович, Смутныи трены в

смутний день страстей Христа, спасителя нашего // УП¹⁷, с. 156); із цим значенням варіанти відомі й новій українській мові, напр.: *земля (могила) покриває (покрила) кого, нар.-поет.* ‘хтось похований у землі (в могилі)’ (СУМ¹¹, VII, с. 44); *покритися землею ‘померти’* (СФУМ, с. 536). Прикметним є те, що і Й. Волкович, і Л. Баранович послуговуються словотвірними варіантами питомого дієслівного компонента (ЕСУМ, III, с. 95). Отже, епістолярій засвідчує, що казнодія для репрезентації смерті обрав останній момент перебування людини на цьому світі, сакралізуючи в лексемі *земля* значення місця останнього спочинку. Інше сполучення слів теж актуалізує сему ‘життя’, яку Лазар Баранович вербалізує за допомогою антонімії – епітета *теплий* (пор.: атрибутив *холодний* у цьому контексті реалізував би антонімічне значення) та підсилювально-видільної частки *еще*, що, як і заперечна частка *не* в першому стійкому сполученні, допомагають вербалізувати бажання Лазаря Барановича жити. Структурно стійкі сполучення слів утворені за дієслівно-іменниковою моделлю, друге з яких має як прямий, так і зворотний порядок основних компонентів. Обом властиві факультативні компоненти, що конкретизують загальну семантику фразеологізмів.

Прикметно, але Лазар Баранович не цурається і фразеології, яку, на перший погляд, можна сприйняти за вульгарну. Це фіксуємо в листі до Варлаама Ясинського, де церковники обговорюють книгу католицького священника Петра Бойми. Чернігівський архієпископ схвально відгукується про думку-відповідь Варлаама Ясинського, критично оцінюючи свій твір, уважає, що і його потрібно прочитати, та коментує ставлення до написаного паремією *хотя и гнило – но для меня мило* (Баранович, с. 155). Однак далі емоції переповнюють Лазаря Барановича. Розуміючи складність ситуації з друком чергової книги, Л. Баранович резюмує, напр.: *если свѣтъ ничего не увидитъ, то не избѣгнемъ посмѣянiя* (Баранович, с. 155). Вирішення цієї ситуації церковник моделює крізь призму заримованих рядків, кінцівку яких упорядники видання в коментарях так пояснили: «показать шишъ, дать кукишъ» (Баранович, с. 155), напр.: *Изъ этой миги – выйдут три фиги; пускай – они достанутся противникамъ; другаго чего нибудь – они не стоятъ, какъ только, сложивъши имъ пальцы съ перьями, накормить ихъ такою фигою* (Баранович, с. 155). Звертає на себе увагу використання дієслівного компонента, що репрезентує позицію особи, яка виконує дію над кимось як своєрідний знак незгоди з думками опонента, тоді як у сучасних східнослов'янських мовах, незважаючи на присутність у цій ситуації мінімум двох учасників (явних чи уявних), спостерігаємо одновекторну стратифікацію – вербалізацію з позиції того, хто зазнає поразки. Саме крізь призму цього вектора сучасні лексико- і фразеографічні праці реєструють стійке сполучення слів із різними номінативними компонентами, зокрема, у словниках української мови зафіксовано варіант із компонентом *дуля*: *дулю з'їсти*, вульг. ‘нічого не одержати, не дістати’ (СУМ¹¹, II, с. 434; ФСУМ, с. 336; ФСУМ У, с. 52; СФУМ, с. 265), *дулю з'їсти*, вульг. ‘незважаючи на великі домагання, нічого не одержати, не дістати’ (СУМ²⁰, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=36402&page=1149>); російської – переважно *фи́га: съестъ шиши, фи́гу* и т. п. ‘потерпеть неудачу, не получитъ желаемого’ (ФССРЛЯ, II, с. 474); *фи́гу съел* прост. ‘потерпел неудачу в чем-л.’ (СРФ, с. 594). І. Лепешев фіксує в білоруській мові цей фразеологізм із широкою варіативністю іменного компонента та ремарками *просторічне, згрубіле: з'есці кукіш (дулю, фігу)*. ‘нічога не атрымаць’ (ФСБМ, I, с. 496).

Фразеологи виводять коріння стійких сполучень слів із компонентом *фи́га* з античності. Зокрема, В. Мокієнко і Т. Нікітіна зазначають, що «з античних часів (у греків, римлян) і в середньовічній Європі фрукт фігового дерева був фалічним символом, що використовувався у комедіях, народних сатиричних сценках і т. ін. У російській мові слово виконує функцію “дитячого мату”» [6, с. 240]. Л. Ставицька, покликаючись на А. Ріхтера, компонент *фи́г* коментує так: «Походить або від обценного жесту – фіг, – при якому великий палець висовується між пальцями кулака, уособлюючи злягання, або від назви м'ясистого фрукта. Фіг – давньогрецький евфемізм для вагіни. Забороненим плодом в Едемському саду був фіг, а не яблуко. У британському сексуальному сленгу *фи́г (fig)* –

жіночі геніталії, фігове листя (*fig leaf*) – колоквиалізм на позначення жіночого лобкового волосся, який виник від репрезентації в образотворчому мистецтві фігового листа навколо геніталій» [7, с. 379–380], проте фіксує фразеологізм тільки з компонентом-синонімом *дуля* та ремаркою *вульг.: дулю з'їсти* ‘нічого не одержати, не дістати’ [7, с. 157].

Попри глибоку «еротичну» етимологію, сумнівним видається використання Л. Барановичем фразеологізму саме такого походження. Малоймовірним є і те, що в стійкому сполученні слів на XVII ст. настільки відбулося затемнення первинної семантики, що ним українці послуговувалися виключно як вульгарним штампом. Цьому суперечать історичні словники, у яких зареєстровано східнослов'янську лексику XV–XVIII ст., зокрема *фигга* ‘винна ягода’ (Тимч., Матер., 2, с. 453), *фигга / фіга* ‘1. Фіга, смоківниця. 2. Плід смоківниці’ (ГСБМ, 35, с. 403), *дуля* ‘літній сорт груші’ (СУМ^{16–17}, 8, с. 225); ‘сорт груші’ (СРЯ^{11–17}, 4, с. 373; Тимч., Матер., 1, с. 236; ГСБМ, 9, с. 100) тільки з «ботанічною» семантикою. Пор.: П. Беринда словом *фіга* тлумачить церковнослов'янське *смоква* (ЛБ, с. 117). В українській і російській мовах слово *фіга* не є омонімом, що дає підстави говорити про розширення семантичної структури лексеми на східнослов'янському мовному ґрунті, пор.: *фигга (хвигга)* ‘1) Плодь фиговый. Винная ягода. 2) Шишь, кукишь’ (Б.-Нос., с. 371); *фіга* ‘дерево и ягода смоква, смоковница, винная-ягода // кукишь’ (Даль, IV, с. 1138), що, звісно, могло відбутися тільки внаслідок синкретизації запозиченого і питомого значень.

Використання слова *фіга* у другій половині XVII ст. позначено двома конотативними площинами – святописемною традицією та народнорозмовною. Перша з них за лексемою *фіга* зберігала біблійний слід, що певною мірою внеможливілював, принаймні гальмував, розвиток вульгарного значення. Власне, це дає підстави засумніватися в запропонованій російськими дослідниками гіпотезі походження фразеологізму. Сумніви посилює і ремарка *прост.*, якою укладачі історико-етимологічного довідника «Словник російської фразеології» коментують стійкі сполучення слів *фіга (шиши, кукиши) с маслом; показать (казать) фигу; фигу съел*, останній із яких пояснюють приказкою, поширеною серед норманів, які їздили в Італію за смоквами (СРФ, с. 594). Вочевидь, така гіпотеза не може запропонувати конкретного шляху – ні скандинавського, ні французького (частина норманів оселилася на берегах Франції) – проникнення сполучення слів в українську мову XVII ст., хоч указує на одного з «авторів» фразеологізму – гість, чужинець, завойовник, будь-хто прийшлий на чийсь землі.

Водночас такі несумісності та різні дієслівні компоненти наптовхують на думку, що вжитий Л. Барановичем фразеологізм може й не мати жодного стосунку до біблійної чи античної фіги-інжиру-смокви. Очевидний факт домінування польської мови в листах архієпископа вже дає підстави припустити, що цей вислів в українську мову міг потрапити або з польської мови, або ж за її посередництва. Справді, за даними «*Slownika polszczyzny XVI wieku*», у польській мові вказаного періоду функціювали номени *figa* і *figiel* (SP, VII, с. 51–53). Перший номен репрезентував ті самі значення, що й в українській мові; другий у польській мові був полісемантом, на той час функціював у складі багатьох стійких висловів, загальна семантика яких зведена до ‘не отримати нічого’ (SP, VII, с. 52–53). Українська мова запозичила це словотвірне гніздо, що доводять писемні пам'ятки та лексикографічні праці: *фигляръ (хвигляръ)* ‘Фокусникъ. Проказникъ. Чудодѣй’ (Б.-Нос., с. 371); *фіглювати, фіглювий, фігляр, фіглярний, фіглярність* (Желех., II, с. 1028). Є. Тимченко, наприклад, реєструє *фигль* ‘пустощі, витівки, штуки’ ілюструє прикладом із поезії К. Зіновієва: [*Пастухъ*] *многи творить фикгль и незычливости* (Тимч., Матер., 2, с. 453), а згадана в тексті листа рима ввійшла в загальнонародну мову та функціює дотепер як окрема лексична одиниця у формі *pluralia tantum*: *фігли-мігли* ‘витівки, штуки, хитрощі для досягнення чого-небудь’ (СУМ¹¹, X, с. 583). П. Білецький-Носенко реєструє *фигель (хвигель), фигля (хвигля)* тлумачить як ‘жартівлива забава, витівка, майстерна хитрість’ та наводить кілька стійких висловів, з-поміж яких *пидпустити хвигли* – ‘обманути’ (Б.-Нос., с. 371). Є. Желехівський та С. Недільський слово *фітель* перекладають німецькими *streich, spass* ‘витівка, веселощі’ (Желех., II, с. 1028). Звертає на

себе увагу й фіксація Ф. Піскуновим варіанта *фиги-миги* '1) фокусъ-покусъ, 2) лакомства' (Піскунов, с. 271) при реєстровому *фиглі* 'шутка, штука, фокусы' (Піскунов, с. 271). Появу форми *фиги-миги* етимологи вважають теж запозиченням із польської мови (ЕСУМ, VI, с. 95). Проте необхідно зважати на образність Барановичевого мислення. Тож очевидно, що в час написання листа чернігівський архієпископ свій задум надрукувати книгу та можливу невдачу порівняв із якимось жартом-витівкою, який описав словами *ізъ этой миги – выйдут три фиги*, де лексему *фига* церковник ужив зі своєрідною «театрально-цирковою» семантикою (театральне мистецтво в Україні у другій половині XVII ст. давно вже вийшло за межі шкільного театру). Звернімо увагу на те, що саме актори пропонують глядачам різні номери – «годують» публіку. На користь «пустощів» може свідчити функціонування в XVI ст. в польській мові висловів *stroić figle, figle (u)kazować, figlow użyć* та ін. (SP, VII, с. 52), що дає підстави припустити невідале калькування польського *figiel*. Про такі випадки А. Золтан зауважує, що хоч фразеологізми й калькуються з максимальною точністю їхніх формальних компонентів, але запозичується при цьому загальний зміст. Тому «нісенітницю», отриману внаслідок неправильного перекладу, можна зрозуміти тільки при аналізі окремих складників фразеологізму, чого пересічні носії мови зазвичай не роблять, оскільки послуговуються загальною семантикою [4, с. 141]. Отже, засвідчене в листі сполучення слів *накормить фигою* радше свідчить про невідале його калькування з польської мови, де воно означало 'витівка, жарт, обман, унаслідок якого нічого не отримуєш'. Результатом цього став збіг основного компонента калькованої форми з наявною в українській мові лексемою *фига*, що спричинилося до витіснення первинної семантики фразеологізму.

Семантичний ряд «нічого» в Л. Барановича репрезентований і «лінгвістичним» фразеологізмом. Зокрема, у листі до львівського єпископа Арсенія Желиборського чернігівський архієпископ бідкається про устрій у церквах і монастирях Правобережної і Лівобережної України, об'єднання українських земель, нарікає на причини, що перешкоджають нормальній комунікації між церковниками, напр.: *Уже три срока проволокли мы, не по какой либо другой причинъ, какъ только по отсутствію вашей милости, и еще потому, что не получили отъ васъ ни йоты, тогда какъ писали къ вамъ нѣсколько разъ чрезъ разныхъ лицъ* (Баранович, с. 6). Прикметно, що в історичних словниках у реєстровому *иота* виокремлено значення 'дев'ята буква грецького алфавіту // перен. риска' (Срезн., I, с. 1110), '1) назва дев'ятої літери грецького алфавіту; 2) найменший знак у Святому Письмі' (SP, IX, с. 527–528), 'мала частка чого-небудь' (СУМ¹⁶⁻¹⁷, 13, с. 240), 'символ найменшої частинки чого-небудь' (ГСБМ, 14, с. 146), '1) назва букви грецького алфавіту; 2) символ маленької частинки чого-небудь' (СРЯ¹¹⁻¹⁷, 6, с. 247), але взагалі не згадано про її функціонування в складі фразеологізму. Джерело та етимологію фразеологічної одиниці *ни на йоту* описано в «Словнику російської фразеології», де, зокрема, вказано на її книжне походження (ремарка *книжн.*) та виокремлено значення 'абсолютно ні на скільки, без будь-яких відхилень від чого-небудь' (СРФ, с. 238). Наведений контекст із листа дає підстави стверджувати про функціонування в українській мові ще одного стійкого сполучення слів із компонентом *йота*, а епістолярій Лазаря Барановича можна вважати поки що першою писемною фіксацією фразеологізму – 1657 р. Укладачі «Словника російської мови XVIII ст.», наприклад, уперше засвідчують варіант цієї фразеологічної одиниці *ни единой иоты* 'ни единой строчки, совсем ничего [о написанном]' також в епістолярії – переписці Федора Полікарпова з Мусінім-Пушкіним 1717 року (СРЯ¹⁸, 9, с. 109). Згаданий фразеологізм *ни на йоту* засвідчено в теоретичному курсі лекцій «Про мистецтво риторики» (1706–1707) Ф. Прокоповича, напр.: *Та запам'ятай, що я тут не настільки дріб'язковий, щоб не відступати навіть на йоту від цих настанов і, крім місць, призначених для будь-якого стану, не торкатися тих, що спеціально стосуються кожного з них* (Прокопович, с. 181). Тож маємо яскравий приклад уведення в лексико-фразеологічну систему української мови другої половини XVII – початку XVIII ст. та популяризацію відомими релігійними діячами біблійної фразеології.

Мінімалізм і легка здатність репрезентувати антонімічні значення лише заміною службового компонента зробили фразеологізм активним і в сучасній українській мові: *ні на йоту* ‘ніскільки, нітрохи’, [усе] *до йоти* ‘цілком, абсолютно все’ (СУМ¹¹, IV, с. 62); *і (ні, ані) на йоту* ‘ніскільки, нітрохи, зовсім’ (ФСУМ, с. 360; СФУМ, с. 284; СУМ²⁰, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=39752&page=1257>).

Висновки. Аналіз удоступненого епістолярію Лазаря Барановича засвідчує послуговування видатним українцем значним арсеналом фразеологізмів, з-поміж яких натрапляємо як на одиниці високого стилю, так і на народнорозмовну фразеологію. Усі проаналізовані сполучення слів належать до фразеологічного фонду української мови не тільки на підставі кількісного критерію, а передусім через наявну в них метафоричну образність, що в контекстах забезпечує реалізацію цілісної семантики. Наведена до кожного фразеологізму хронологічна вертикаль переконує, що більшість стійких сполучень слів із відповідними структурно-компонентними та семантичними змінами продовжують функціонувати і в сучасній українській мові, що ще раз доводить неперервність її розвитку, а церковників, яким був і Лазар Баранович, – українцями та активними учасниками мовного процесу. Проведене дослідження доводить ключову для діяхроніста тезу: другорядних пам’яток немає, що є стимулом для подальших фразеологічних розвідок як епістолярного, так й інших малодосліджених жанрів і стилів.

Умовні скорочення

Б.-Нос. – Білецький-Носенко П. П. Словник української мови / підг. до вид. В. В. Німчук. Київ : Наук. думка, 1966. 424 с.

Баранович – Письма преосвященнаго Лазаря Барановича съ примѣчаниями. Черниговъ : Типографія Ильинскаго монастыря, 1865. 260 с.

Грінч. – Словарь української мови : [у 4 т.] / збір. ред. журн. «Киевская Старина»; упоряд., з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. [Репр. відтворення вид. 1907–1909 рр.]. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958–1959.

ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы : в 37 вып. Жураўскі, А. І. (ред.). Мінск : Навука і тэхніка; Навука, 1982 – 2017.

Даль – Даль В. И. Толковый словарь живого великорусскаго языка : в 4 т. Санкт-Петербургъ – Москва : В. О. Вольф, 1909. Т. 4. 4 с. + 1592 ст.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : у 7 т. / Мельничук О. С. (ред.). Київ : Наук. думка, 1989. Т. 3. 552 с.

Желех. – Желеховский С., Недільский С. Малорусско-німецкий словарь : у 2 т. Львів, 1886. Т. 2. 632 с.

Зінов. – Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті. Київ : Наук. думка, 1971. с. 31–309.

ЛБ – Лексикон словенороський Памви Беринди / підг. до вид. В. В. Німчук. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 272 с.

Пискунов – Пискуновъ Ф. Словарь живаго народнаго, письменнаго и актоваго языка русскихъ южанъ Россійской и Австро-Венгерской имперіи = Словникъ живої народнеї, письменної і актової мови руськихъ югівчанъ Россійської і Австрійсько-Венгерської цесарії. Київ : Типографія Е. Я. Федорова, 1882. V, 304, V с.

Прокопович – Прокопович Ф. Філософські твори : у 3 т. Київ : Наук. думка, 1979. Т. 1. 512 с.

Срезн. – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка : в 3 т. Санкт-Петербургъ : Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1893–1912.

СРФ – Бирих А., Мокиенко В., Степанова Л. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. Санкт-Петербург : Фолио-Пресс 1998. 704 с.

СРЯ¹¹⁻¹⁷ – Словарь русского языка XI – XVII вв. / под ред. С. Г. Бархударова. Москва : Наука; Санкт-Петербург : Нестор-История, 1975 – 2015. Вып. 1 – 30.

СРЯ¹⁸ – Словарь русского языка XVIII века / под ред. Ю. С. Сорокина. Санкт-Петербург : Наука, 1997. Вып. 9. 270 с.

СУ 3.2 – «Словники України» online. URL : <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/> (дата запиту: 23.07.2020).

СУМ¹¹ – Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1970 – 1980.

СУМ¹⁶⁻¹⁷ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28 вип. Львів : Ін-т українознавства імені І. Крип’якевича, 1994 – 2017. Вип. 1 – 17.

СУМ²⁰ – Словник української мови : у 20 т. Т. 1–12. URL : <http://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0> (дата запиту: 09.05.2022).

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. Київ : Наук. думка, 2003. 786 с.

Тимч., Матер. – Тимченко С. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : у 2 кн. / Німчук В. В. (відп. ред.) та ін. Київ ; Нью-Йорк, 2002–2003.

УП¹⁶⁻¹⁷ – Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. Київ : Наук. думка, 1978. 431 с.

- УП¹⁷ – Українська поезія. Середина XVII ст. Київ : Наук. думка, 1992. 680 с.
- ФСБМ – Лепешаў І. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. Мінск : Беларус. Энцыклапедыя імя Броўкі, 2008. Т. 1. 672 с.
- ФССРЛЯ – Фразеологический словарь современного русского литературного языка : в 2 т. / под ред. А. Н. Тихонова. Москва : Флинта ; Наука, 2004.
- ФСУМ У: Ужченко, Віктор – Ужченко, Дмитро: Фразеологічний словник української мови. Київ: Освіта 1998. 204 с.
- ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. Київ : Наук. думка, 1999. 984 с.
- Хронологія – Хронологія високославнихъ ясновельможнихъ гетмановъ (1506–1765). *Южнорусскія лѣтописи, открытыя и изданныя Н. Бѣлозерскимъ*. Київъ, 1856. Вып. 1. С. 107 – 124.
- SP – Słownik Polszczyzny XVI wieku / Mayenowa M. R. (red.). Wrocław – Warszawa – Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN ; Instytut Badań Literackich PAN, 1966–2019. Т. I – XXXVII.

Список використаних джерел

1. Денисюк В. В. Динамические процессы вербализации присяги (на материале восточнославянских летописей XVI–XVIII вв.). *Славянские языки: системно-описательный и социокультурный аспекты исследования* : сб. науч. тр. / Брест. гос. ун-т им. А. С. Пушкина ; редкол.: Л. А. Годуйко [и др.] ; под общ. ред. О. Б. Переход. Брест : БрГУ, 2018. Ч. 1. С. 138–141.
2. Денисюк В. В. Епістолярій Лазаря Барановича як джерело вивчення динаміки фразеологічного складу української мови другої половини XVII ст. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. 2022. № 1 (96). С. 60–76.
3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
4. Золтан А. Фразеологізм *ломать голову* в сравнительном аспекте (по поводу выхода нового издания книги «Русская фразеология. Историко-этимологический словарь» под ред. В. М. Мокиенко). *Русская, украинская и русинская лексикология и лексикография* : сборник статей памяти профессора Иштвана Удвари. – *Orosz, ukrán és ruszin lexikológia és lexikográfia*. Tanulmánykötet Udvari István professzor emlékére. Nyíregyháza, 2006. С. 133–143.
5. Лазаренко О. М. Мова листування Лазаря Барановича із козацькими гетьманами. *Нові дослідження козацької доби в Україні* : зб. наук. статей. Київ, 2000. Вип. 9. С. 177–181.
6. Мокиенко В. М., Никитина Т. Г. Русское сквернословие. Краткий, но выразительный словарь. Москва : ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2008. 384 с.
7. Ставицька Л. Українська мова без табу: Словник нецензурної лексики та її відповідників. Київ : Критика, 2008. 454 с.
8. Черевко І. Фразеологія пам'яток української мови XVI–XVII століть: семантика, структура, стиль. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. 236 с.

References

1. Denisyuk, V. V. (2018). Dinamicheskiye protsessy verbalizatsii prisyagi (na materiale vostochnoslavjanskikh letopisey XVI–XVIII vv.) [Dynamic processes of oath verbalization (on the material of East Slavic chronicles of the 16th – 18th centuries)]. In: *Slavyanskiye yazyki: sistemno-opisatel'nyy i sotsiokul'turnyy aspekty issledovaniya* [Slavic languages: system-descriptive and socio-cultural aspects of the study]: sb. nauch. tr. / Brest. gos. un-t im. A. S. Pushkina; redkol.: L. A. Goduyko [i dr.]; pod obshch. red. O. B. Perekhod. Brest: BrGU, 1, 138–141 (in Russ.).
2. Denysiuk, V. V. (2022). Epistoliarii Lazaria Baranovycha yak dzherelo vyvchennia dynamiky frazeolohichnoho skladu ukrainskoi movy druhoi polovyny XVII st. [Lazar Baranovych's epistolary as a source for studying the dynamics of the phraseological composition of the Ukrainian language of the second half of the 17th century]. In: *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Filolohichni nauky* [Bulletin of Zhytomyr Ivan Franko State University. Philological sciences]. 1 (96), 60–76 (in Ukr.).
3. Zhaivoronok, V. V. (2006). Znaky ukrainskoi etnokultury. Slovyk-dovidnyk [Symbols of Ukrainian ethnoculture. Dictionary-reference]. Kyiv : Dovira, 703 (in Ukr.).
4. Zoltan, A. (2006). Frazeologizm *lomat' golovu* v sravnitel'nom aspekte (po povodu vykhoda novogo izdaniya knigi «Russkaya frazeologiya. Istoriko-etimologicheskii slovar'») pod red. V. M. Mokiienko) [Phraseologism *ломать голову* in a comparative aspect (on the issue of a new edition of the book «Russian Phraseology. Historical and Etymological Dictionary» edited by V. M. Mokienko)]. In: *Russkaya, ukrainskaya i rusinskaya leksikologiya i leksikografiya* [Russian, Ukrainian and Rusyn lexicology and lexicography]: sbornik statey pamyati professora Ishtvana Udvari. – *Orosz, ukrán és ruszin lexikológia és lexikográfia*. Tanulmánykötet Udvari István professzor emlékére. Nyíregyháza: Krúdy, 133–143 (in Russ.).
5. Lazarenko, O. M. (2000). Mova lystuvannia Lazaria Baranovycha iz kozatskymy hetmanamy [The language of Lazar Baranovych's correspondence with the Cossack hetmans]. In: *Novi doslidzhennia kozatskoi doby v Ukraini* [New studies of the Cossack period in Ukraine]: zb. nauk. statei. Kyiv, 9, 177–181 (in Ukr.).

6. Mokiienko, V. M. & Nikitina, T. G. (2008). Russkoye skverno sloviye. Kratkiy, no vyrazitel'nyy slovar' [Russian obscene language. A concise yet expressive dictionary]. Moskva: ZAO «OLMA Media Grupp», 384 (in Russ.).

7. Stavytska, L. (2008). Ukrainska mova bez tabu: Slovnyk netsenzurnoi leksyky ta yii vidpovidnykiv [Ukrainian language without taboos: Dictionary of obscene language and its equivalents]. Kyiv: Krytyka, 454 (in Ukr.).

8. Cherevko, I. (2013). Frazeolohiia pam'iatok ukrainskoi movy XVI–XVII stolit: semantyka, struktura, styl [Phraseology of monuments of the Ukrainian language of the 16th – 17th centuries: semantics, structure, style]. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, 236 (in Ukr.).

EPISTOLARY DISCOURSE OF THE UKRAINIAN LANGUAGE OF THE SECOND HALF OF THE 17th CENTURY THROUGH THE PRISM OF PHRASEOLOGY

Vasyl Denysiuk, PhD (linguistics), associate Professor of the Ukrainian language and methods of teaching department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Uman, Ukraine)

e-mail: dvv2812@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6773-1380>

Summary. Introduction. Lazar Baranovych's epistolary heritage in Ukrainian studies did not find proper elaboration, though, representing a fragment of the work of the Archbishop of Chernihiv, it was and still remains the source of the study of the linguistic situation in the second half of the 17th century.

Purpose. The purpose of the article is a semantic analysis of phraseological units recorded in the letters of Lazar Baranovych, in their vertical time projection.

Methods. In order to achieve the declared goal, the main contextual, comparative, descriptive methods, discourse analysis, partly methods of structural-grammatical modeling and comparative-historical.

Results. The analyzed letters testify that most of the recorded phraseological units have a negative connotation as a result, on the one hand, of mental critical attitude of Ukrainians to their actions, doings, character traits, on the other – the situation in Ukrainian society of the Ruins era, which significantly affected the church. Most recorded phraseological units are verb-preposition-noun or verb-noun constructions. Some of them are characterized by the presence of optional components, which can be adjectives, pronouns, verbs and which, while extending the set structure, specify semantics of the phraseological unit. Word order in phraseological units does not yet have a clear consolidation, which allows to distinguish the so-called inversion variants. Epistolary of Lazar Baranovych testifies to the formation of systemic relations in phraseological composition of the Ukrainian language of the second half of the 17th century. Borrowed or calqued phraseological units engage in synonymous and antonymic relationships with each other or with Church Slavonic or Ukrainian, creating a linguistic competition between the Church's written tradition and the element of life.

Originality. Lazar Baranovych's epistolary became the object of phraseological research for the first time. The analyzed set expressions with corresponding lexical and grammatical transformations were inherited by the new Ukrainian language, which proves the continuity of the development not only of phrasicon, but of the Ukrainian language as a whole.

Conclusion. The main provisions concerning the study of the intersection of the traditional business style with the epistolary at the phraseological level will allow the correct interpretation of the language practice of Ukrainians in the 17th century taking into account interlingual communication. We see the research prospects in the analysis of phraseology of monuments of epistolary discourse, which will allow us to trace the features of individual phrase formation in the all-Ukrainian phraseological context.

Keywords: Ukrainian language of the 17th century, epistolary, phraseology, phraseological unit, phraseological fund, semantics, dynamics, variability, syncretization.

Надійшла до редакції: 02.02.22.

Прийнято до друку: 15.04.22.